

ENGELLİ BİREYLERİN MÂNEVÎ REHABİLİTELERİNDE İLETİŞİMİN ÖNEMİ

Saadettin ÖZDEMİR*

Atıf@ Özdemir, S, (2017), Engelli Bireylerin Mânevî Rehabilitelerinde İletişimin Önemi, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 38, s. 137- 159.

Öz

Engelli bireyler, diğer bireylere nazaran sağlık, eğitim ve fizikî alanlar gibi hayatın birçok alanında pek çok sorunla karşılaşmaktadırlar. Engellilerin farklı alanlarda karşılaştıkları sorunları aşmalarında, yaşadıklarını ifade edebilme ve çözüm arayışlarında, anlamaları ve anlaşılmaları önemli bir basamaktır. Bu basamağa da ancak ilgili kişilerle iletişim kurarak ulaşabilir. İşte bu açıdan iletişim, önemli bir anlama ve anlaşılma aracı özelliği taşımaktadır.

Engellilere eğitim vermek, sorunlarına çözüm bulmak veya günlük hayatta karşılaştıkları farklı engelleri aşmalarında onlara yardımcı olmak ancak doğru bir iletişimle gerçekleşebilir. İletişimle elde edilecek olan doğru bilgi, engellilerin rehabilitesine önemli katkı sağlayacak dolayısıyla içinde buldukları dezavantajlı durumdan uzaklaşmalarını ve rehabilite olmalarını sağlayabilecektir.

Sosyal ilişkilerde, eğitimde, rehabilitasyonda kısaca her alanda bir etki ve tepkiden söz etmek istiyorsak engellilerin sorunları tespit edilerek, onlarla iletişim içinde olunması ve onlara destek verilmesi gerekmektedir. Sağlıklı bir iletişimin gerçekleşebilmesinde de iletişim kanalları açık tutulmalı ve iletişimin önündeki engeller kaldırılmalıdır.

Bu çalışmada engellilerle olan iletişimin onların manevi rehabilitelerine olan katkısına ve iletişimin önemine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Öncelikle iletişim, rehabilitasyon, etkili iletişim gibi konuyla ilgili kavramlara yer verilmiş, akabinde manevi rehabilitasyonda iletişimin yeri ve önemine değinilmiştir. Daha sonra engellilerin engel türüne göre karşılaştıkları ayrı ayrı iletişim engelleri ve bu engellerin nasıl bertaraf edilebileceği ele alınmıştır.

Sonuç olarak engellilerin rehabilitelerinde, manevi rehabilitenin gerçekleşebilmesi için iletişimin önemli bir araç olduğu ortaya çıkmıştır. Yine aynı şekilde bilginin önemli olduğu, bilgiye

* Doç. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İlköğretim DKAB Eğitimi Bölümü, saadettinozdemir07@gmail.com

eğitimle ulaşılabileceği, eğitimin de ancak sağlıklı iletişim yollarıyla elde edilebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Engelli, Rehabilitasyon, Manevi İletişim.

The Significance of Communication on Disabled People's Moral Rehabilitation

Abstract

Disabled people encounter with many problems in many fields of life like health, education and physical fields compared to other people. It is an important step for disabled people to comprehend and be understood in order to overcome the problems they encountered in different fields, to express what they have experienced and to seek solutions to their problems. This step can only be achieved by communicating with related people. In this respect communication is an important comprehension and understanding tool.

Providing education to disabled people, finding solutions to their problems or helping them to overcome different obstacles they encountered in their daily lives is only possible with proper communication. The correct information obtained with communication would make a significant contribution to the rehabilitation of the disabled; thus, this would help them get away from disadvantageous situations and to be rehabilitated.

It is required to detect disabled people's problems, to be in contact with them and to support them if we want to mention action and reaction in social relations, education and rehabilitation briefly in all areas of life. In order to actualize healthy communication, communication channels should be open and obstacles to it should be removed.

In this study it is aimed to draw attention to the importance of communication and its contribution to the moral rehabilitation of disabled people. Firstly, the concepts such as communication, rehabilitation, effective communication are mentioned, and then the place and importance of communication in moral rehabilitation are referred. Afterwards, the question of how each communication barrier disabled people face according to their type of obstacle can be removed is addressed.

Consequently, it is found out that communication is an important tool in the rehabilitation of the disabled and in the actualisation of moral rehabilitation. Likewise, it is inferred that information is important, it can be achieved through education and

education can be only achieved with healthy communication channels.

Keywords: Religious Education, Disabled, Rehabilitation, Moral Communication.

Giriş

Mânevî danışmanlık hizmetleri, sadece dezavantajlı bireylerin değil sağlıklı insanların bile zaman zaman ihtiyaç duyabileceği bir destek hizmetidir. Söz konusu bu destek hizmetinin yapılabilmesi için dezavantajlı birey veya gruplara ulaşmak, iletişim kurabilmek, onları anlamak ve akabinde de yardım hizmetlerini mânevî danışmanlığa ihtiyaç duyan birey veya grubun özelliğine göre sunabilmek gerekmektedir. Çünkü mânevî danışmanlık hizmetine gereksinim duyabilecek olan engellilerin, cezaevindeki mahkûmların, huzurevi sakinlerinin, hastaların, korunmaya ve bakıma muhtaç çocuk, genç ve diğer ihtiyaç sahibi kişilerin her biri farklı psikolojilere, duygu, düşünce ve ruh dünyalarına sahiptirler. Bunun için de onlarla iletişim kurmak veya kurabilmek, mânevî rehabilitasyon hizmetlerini gerçekleştirmede anahtar rol oynayacaktır.

Mânevî rehabilitasyon ihtiyacı olan bireylerin kendilerini tanımaları, duygu, düşünce ve isteklerini ikinci şahıslara ifade etmeleri, rehabilitasyon veren danışmanla destek alacak bireylerin birbirlerini anlamaları ancak doğru ve sağlıklı bir iletişimle gerçekleşebilir. Toplu olarak yaşayan ve kendisi dışında başkalarına da ihtiyaç duyan insan paylaşımda, empati yapmada, günlük hayatı anlama ve anlamlandırmada bazen basit ve küçük de olsa yardıma ihtiyaç duyabilir.

İşte bu çalışmada mânevî danışmanlık ihtiyacı hissedebilecek olan dezavantajlı gruplar olarak adlandırdığımız tüm engelli bireylere ulaşmada, iletişimin şekli, yöntemi, tarzı nasıl olmalıdır, daha nitelikli bir hizmet nasıl verilebilir ve bu gruplarla iletişim nasıl sağlanabilir sorularına cevap arayacak ve sorunların çözümüne yönelik öneriler sunmaya çalışacağız. Ancak konunun daha iyi anlaşılması açısından öncelikle, mânevî danışmanlık ve iletişimle ilgili bazı kavramlara yer vermek yararlı olacaktır.

İletişim Nedir?

İletişim, insanlar arasında sözel veya sembollerle konuşmaya, anlaşmaya, ilişki kurmaya ve alışveriş yapmaya yarayan bir bilgi aktarımıdır. Diğer bir ifadeyle iletişim, insanların birbirleriyle anlaşmak, konuşmak, alışveriş yapmak için kullandıkları semboller, işaretler, sesler veya farklı araç ve gereçlerdir. Konuşmak, anlaşmak, alışveriş yapmak insanların doğasında olan, vazgeçemeyecekleri temel ihtiyaçlardandır. İnsanların var olduğu günden bu yana onların toplu yaşamalarını sağlayan, toplum olma özelliğine

anlam veren, hatta topluluğu bir arada tutan temel unsurlardan biridir. İletişim bir arada yaşamayı sağlayan bir bağıdır.¹

Bireyin hayatta var olma mücadelesinde onun için en önemli rehabilitasyon kaynağı öncelikle kendini ifade edebilmesidir. Bu sebeple iletişimin insan hayatında önemli bir yeri vardır ve çevresiyle anlaşılabilmesinde en büyük aracıdır. Çünkü canlılar içinde özellikle insan, çevresiyle olan iletişimin yaygınlığı oranında sosyal hayatta kendisine yer bulmaktadır. Birey iletişim neticesinde sevgiyi, mutluluğu, başarıyı, üzüntüyü, başarısızlığı, problemleri paylaşacaktır. Dertleri paylaştıkça paylaşmanın verdiği deşarjla, üzüntüleri, problemleri dert etmekten çıkarabilecek, sevincine sevinç katabilecektir.

Rehabilitasyon

Rehabilitasyon, tarihin ilk dönemlerinden bu yana uygulanmakta olan bir yardım ve destek hizmetidir. İnsanlar karşılaştıkları problemleri çözmek ve sıkıntılı durumlardan kurtulmak için zaman zaman rehabilitasyon hizmetlerinden yararlanabilirler. Zira birey her zaman içinde bulunduğu olumsuzluklardan kurtulma ve sorunları aşmada kendi kendine yeterli olamayıp, çıkış yolunu bulamayabilir. Sorunla ilgisi olmayan dışarıdan birinin yardımı, sorunun çözümü için daima kolay ve sonuç elde edilebilir bir yöntemdir. Rehabilitasyonu sadece tedavi amaçlı anlamak, anlamı daraltır. Genel anlamda rehabilitasyon, tedaviyi de katarak yardım, destek, danışma, sorun çözme olarak telakki edilirse daha kapsayıcı bir tanımlama ve karşılığı olan bir kavram olacaktır.² Aslında rehabilitasyon bir nevi bireyi içinde bulunduğu dezavantajlı durumdan kurtararak kendi başına iş yapabilme, yaşamını idame ettirebilme, günlük yaşamını normale döndürme veya o imkanı sunma hizmetidir.

İletişimin Önemi

İnsanların başkalarıyla etkileşime geçebilmelerini sağlayan bağ iletişimidir. İnsanların diğer insanlarla bağ kurması, paylaşması, düşüncelerini aktarması, bunun sonucunda anlaması veya anlaşılması açısından iletişim önemlidir. Zaten insan yaratılışı gereği iletişim kurar ve çevresiyle sürekli iletişim içindedir. Sosyal hayatta en küçük topluluk olan aileden başlayarak, mahalle, köy, şehir hayatına kadar tüm topluluklarda o toplumu bir arada tutan temel aktörlerden biri de iletişimidir. İletişim yoluyla insanlar birbirleriyle anlaşmakta, kimi zaman istek ve arzularını

¹ Halûk Yüksel, "İletişimin Tanımı ve Temel Bileşenleri, Etkili İletişim, Editör: Uğur Demiralay, (Ankara: Pegem akademi yayınları, 2014), 4; Ahmet Koç, *Din Eğitimi Etkili İletişim*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 14, 15.

² Nuran Akdemir– Yeliz Akkuş, "Rehabilitasyon ve Hemşirelik", *Hacettepe Üniv Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi*, (2006): 83-85.

gerçekleştirmekte, kimi zaman da sorunlarına, problemlerine, dertlerine çözüm bulmaktadırlar.

İletişimin etkili, verimli ve kolay olabilmesi için anlaşılır bir dil kullanılması gerekir. Sözel dilin olmadığı yerde iletişim ancak sembol ve mimiklerle gerçekleşebilir. Dilin doğru kullanılması durumunda binlerce sembol ve şekilleri kullanmadan iletişim sağlanabilir. Bu da bireylere kolay iletişim imkânı sağlamaktadır.¹

Üslup, simge, sembol ve jestlerin iletişimi kolaylaştırdığı gibi kültürel bir yönünün olduğu da kabul edilmektedir. İletişimle varılmak istenen hedef ister eğitim ister rehabilitasyon amaçlı olsun kullanılacak iletişim araçları ve şekli hedefe ulaşmayı kolaylaştıracaktır.² Çünkü sağlıklı iletişim olmadan, sağlıklı bir rehabilitasyon hizmetinin sunabilmesi mümkün değildir. Onun için iletişim dili her açıdan önemlidir.

Bireysel gelişim özellikleri ve bireysel farklılıklar sağlıklı iletişim kurmak açısından önemlidir. Bu durum hem engelli hem engelsiz bireyler için geçerlidir. Özellikle engellilerle iletişim söz konusu olduğunda bu durum daha da önem kazanmaktadır. Çünkü engellilerin birçoğunun engellilik türleri farklıdır. Dolayısıyla onların her biriyle iletişim kurmakta kullanılan yöntem ve tekniklerin de farklı olması doğaldır.³ İşte bu farklı özelliklere sahip engelli bireylere ulaşmak, varsa onların sorunlarını çözmek ve dolayısıyla rehabilite etmek onlarla kurulacak etkili bir iletişimle mümkün olabilecektir.

Etkili İletişim Yöntemleri

Sağlıklı iletişimin gerçekleşebilmesi için, iletişim sürecinin temel unsurlarına uyulması gerekir. Bu unsurlara dikkat edilmeksizin gerçekleşen bir iletişimde atılan basamaklar iletişimi tam olarak gerçekleştirilmeyebilir. Bu nedenle etkili bir iletişimin gerçekleşebilmesi için iletişim unsurları arasında yer alan; kaynak, mesaj, kanal, alıcı ve geri bildirim aşamalarının sırasıyla takip edilmesi gerekir.⁴

Etkili iletişimde anlatılabilir ve anlayabilir önemli hususlardan birisidir. Bireyin öncelikle kendini tanıması, duygu ve düşüncelerini bilmesi

¹ Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, Yayın sorumlusu: Sibel Karakaş, (İstanbul: Hacettepe Üniv Psikoloji Bölümü yayınları, 1991), 167,168.

² Erhan Eroğlu, "Eğitim Ortamlarında Etkili İletişim ve Boyutları", *Etkili İletişim*, Editör: Uğur Demiralay, (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014), 239.

³ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, (İstanbul: Evrim Basım Yayım ve Dağıtım, 1988), 163-165; Tamer Ergin, "Eğitsel Rehberlik", *Rehberlik*, Editörler: Esra İşmen Gazioğlu-Şengül Mertol İlgar, (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016), 77

⁴ Dursun Gökdağ, "Etkili İletişim", *Etkili İletişim*, Editör: Uğur Demiralay, (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014), 76-103

gerekir. Duygu ve düşünceler sözel anlatımla ifade edilirken jestler, mimikler ve beden dili gibi iletişim unsurları da devreye girer. İletişimin çift taraflı olması nedeniyle kişinin sadece kendini karşıya anlatması değil, aynı zamanda muhatabını da doğru anlaması gerekir. Onun için doğru anlama ve anlaşılma, etkili iletişim açısından önemli bir araçtır.¹

Doğası gereği çevresiyle iletişim kuran bireyin bu iletişimi sağlayabilmesi için bazı hususlara dikkat etmesi gerekir. Örneğin iletişim kurarken doğal ve tutarlı olmalı, yargılayıcı olmamalı, empati kurabilmeli, inandırıcı ve açık olmalı, ifade edilmek istenen hususu olduğu gibi aktarmalı, anlatılmak istenen olguya dikkat çekebilmelidir. Yine aynı şekilde konumunu bilerek kendini doğru ifade etmesi, muhatabın zaman zaman soracağı soruları veya araya girmeleri etkin, sakin ve önemseyerek dinlemesi, önyargısız ve hoşgörülü olması, eleştirilere ve yapılacak olan katkılara hazır olması, karşısındaki kişiyle empati kurabilmesi de iletişimin gücü ve niteliğini artıracak olan hususların başında gelir.

Mânevî Rehabilitede İletişimin Yeri ve Önemi

Psikolojik yardım, destek ve rehabilitasyon, yaşı, cinsiyeti, rengi ne olursa olsun herkesin ihtiyaç duyabileceği bir yardım faaliyetidir.² İnsanlar sorunu olsun veya olmasın bu desteğe ihtiyaç duyabilirler. Genelde psikolojik yardım ve desteğe başvuranların sorunlu kişilerden olduğu düşünülür. Hatta psikolojik yardım ve destek almak zaman zaman “hastalıklı bir hal-yani patolojik durum” olarak açıklanmaktadır. Psikolojik yardımın sorun çözme, rehberlik olarak kabul edilmesi durumu toplumda henüz yeni yeni kabul görmeye başlamıştır. Hâlbuki psikolojik destek ve yardım, sadece sorun çözme amacıyla değil, hiçbir sorunu olmayan, yeni bir konuda karar vermek gayesiyle de kullanılır. Aslında toplumda yaygın olarak başvuru, başvurulması önerilen istişare, bir tür psikolojik yardım ve rehabilitasyon türü olarak da görülebilir.

Manevî rehabilitasyon konusuna gelince; engellilere yönelik rehabilitasyonun gerçekleşebilmesi için rehabilitasyonda kullanılan argümanların sağlıklı, doğru ve anlaşılır dinî bilgiler olması gerekmektedir. Bu nedenle güvenilir bilgiye dayanan sağlıklı din eğitimi-öğretimi her zaman önem teşkil etmektedir.³ Doğru bilginin doğru kişi tarafından, doğru

¹ Aysel Uzuntaş, “Etkili İletişim: Anlatabilmek ve Anlayabilmek”, *Kastamonu Eğitim Dergisi* 11-13, sy.25, (2013): 25

² Suat Cebeci, *Dini Danışma ve Rehberlik*, (Ankara: DİB Yayınları, 2012), 145; İslam Musayev, *Engelli Bireylerin Din ve Değerler Eğitimi*, (İstanbul: C Planı yayınları, 2016), 62-66.

³ Naci Kula, Engeli Çocuğa Sahip Ailelere Yönelik Manevi Destek Eğitimi, *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*, Editör: Nurullah Altaş-Mustafa Köylü, (Ankara: Gündüz Eğitim yayıncılık, 2012), 294-296; Hatice Kılınçer, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (MDR) Üzerine: Psikoloji,

kanallarla alıcıya ulaşması, iyi bir iletişim bilgi ve becerisini gerektirmektedir. Mânevî rehabilitasyonda etkili ve verimli iletişim için kaynak, kendi potansiyelini, hedef kitlesini, iletişim ortamını iyi tanımak durumundadır.¹ İslam, engellilere sosyal hayat içerisinde yer vermekte, onlara yönelik negatif ayrımcılığı eleştirmekte, bir arada yaşamının temel ahlâkî durumlardan biri olduğunu vurgulamaktadır.²

İnsanlar yaşamın farklı zaman ve dönemlerinde değişik sorunlarla karşılaşabilir. Elbette bu sorunları aşmada psikolojik yardım ve desteğin rehabilite açısından katkısı olacaktır. İnsanların yaşamış olduğu sorunlar karşısında dinin de sunacağı çözümler veya yapacağı alternatif mânevî rehabilitasyon hizmetleri vardır. İşte dezavantajlı bireyleri manevî açıdan rehabilite etme konusunda kaynak ve alıcı arasındaki mesajların sağlıklı olarak iletişimi de sorunların çözümüne katkı sağlayacak hususlardan sayılabilir.³

Engellilere verilecek olan mânevî rehabilitasyonda etkili ve verimli iletişimin gerçekleşebilmesi için aynı zamanda kaynakta da bir takım özelliklerin bulunması gerekmektedir. Bunlar; kaynağın kişilik olarak güvenilirliği, uzmanlığı, güçlü alan bilgisi ve alana hâkimiyeti, genel kültür, muhataba yönelik samimiyet, pozitif bir beden dili, empatik bakış açısı, hedef kitleyi ve ortamı tanıma ve engellilere yönelik iletişim bilgi ve becerisinin bulunmasıdır.

Mânevî desteğin gerçekleşebilmesi için bu destek hizmetini veren ve alan kişiler arasında öncelikle bir iletişimin olması gerekir. Bu iletişim ancak desteğe ihtiyaç duyan bireyin bu desteği nereden alacağını bilmesi, desteği verecek olan kişinin de bu desteği kime, nasıl, ne şekilde ve hangi yöntemlerle vereceği konusunda bilgi ve beceri sahibi olmasıyla gerçekleşir.⁴ Mânevî destek imkânını almak isteyen özellikle dezavantajlı bireylerde nereden, nasıl yardım ve destek alacakları konusunda bilgi noksanlıkları olabilir. Bu imkânlarla ulaşmada, engellerinden veya ekonomik nedenlerinden ötürü problem yaşayabilirler. İşte bu bireylere ulaşmak için kullanılacak iletişim kanallarının kullanılması, iletişimi kolaylaştıracaktır.⁵

İlahiyat ve Tıp Alanlarında Maneviyat ve MDR Algısı, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Teori ve Uygulama Alanları*, Editör: Ali Ayten, (İstanbul: Dem yayınları, 2017), 30.

¹ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, 51-53.

² Münir Tezcan, "Kur'an'ın Bedensel Engellilere Yaklaşımı", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 10, Kahramanmaraş(2007): 180.

³ Mustafa Usta, "Özel Eğitimi Gerektiren Birey, Aile ve Din Eğitimi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 6, (2010), 88-94.

⁴ Musayev, *Engelli Bireylerin Din ve Değerler Eğitimi*, 55-57.

⁵ Nilgün Ulutaşdemir, "Engelli Çocukların Eğitimi", *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 2/5 (2007): 128.

İletişim engeli, bireyin, ailesiyle, çevresiyle, arkadaşlarıyla iletişim kurmada karşılaştığı engellerdendir. Aile, çevre ve akranlar, kişiyle ne kadar çok iletişim kurma çabası ve arayışı içerisinde olursa, engelli bireyin sosyalleşmesi de o kadar kolay olacaktır. İletişimin kurulması, sosyalleşmeyi arttıracak, yalnızlığı ve bireyselleşmeyi bastıracaktır. Bu da bireyin sosyalleşmesinin önündeki engeli kaldıracaktır. Yani sosyalleşme, bireydeki yalnızlık duygusu gibi karmaşık düşünceleri yok edecektir.¹

Engellilerle olan iletişim, zaman zaman ciddi bir ekonomik maliyeti de beraberinde getirebilir.² Örneğin görme engelliler için Braille basılı materyal hazırlanması, yolların ve diğer mekânların buna göre düzenlenmesi, işitme engelliler için işaret diliyle araç-gereç ve materyallerin oluşturulması, ortopedik engelliler göre fizikî düzenlemeler yapılması ve ilgili aparat ve teknik imkânların hazırlanması ekonomik açıdan çoğu zaman ailelerin tek başına karşılayamayacağı yükümlülükleri getirmektedir.³ İletişim, eğitim ve rehabilitasyonun birbirinin devamı olarak gerçekleşebilmesi için herhangi bir kesinti olmamalıdır. Bunun için de devlet desteği her zaman ihtiyaç duyulan sosyal sorumluluk konuları arasında yer almaktadır.

Dinî Bilgiye Ulaşmanın Engellilerin Rehabilitelerine Etkisi

Engelli bireyler doğuştan veya sonrasında herhangi bir hastalık veya kaza sonucu bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmeleri nedeniyle iletişimle ilgili bazı temel ihtiyaçlarını karşılama konusunda problemler yaşamaktadırlar. Bazı yoksunlukları nedeniyle ihtiyaçları karşılama, bilgiye erişmede yardıma ihtiyaçları olabilmektedir. Bireyin kendi dışında gelişen nedenlerden dolayı bazı yetenekleri ve duyularını kaybetmiş olması onun çevresi ve diğer bireylerle olan iletişimini de etkilemektedir. Bu nedenle engelli bireyler sağlıklı bireylere oranla iletişimde zaman zaman sorunlar yaşayabilmektedir.⁴ İşte bu doğuştan veya sonradan oluşan iletişim

¹ Mehmet Bahçekapılı, Bio-Psiko-Sosyal Açından Dinin Ruh Sağlığı ve Engellilik Üzerine Etkisi, *Din Felsefe ve Bilim İşığında Engeli Olmak ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri*, (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi 2012), 244-248; Aral, Neriman-Gürsoy, Figen, *Özel Eğitimi Gerektiren Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*, (İstanbul: Morpa Yayınları, 2007), 94-95; Saadettin Özdemir, *Engelliler ve Din*, (İstanbul: C Planı Yayınları, 2016), 29.

² Musayev, *Engelli Bireylerin Din ve Değerler Eğitimi*, 53-55.

³ Naci Kula, "Bedeni Özürlü Gençlerin Din Eğitiminde Dikkat Edilmesi Gereken Psikolojik Hususlar", *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, Yay Haz: İsmail Kurt-Seyid Ali Tüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 201

⁴ Aral-Gürsoy, *Özel Eğitimi Gerektiren Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*, 168; Gönül Kobal, "Ortopedik Yetersizlikten Etkilenmiş Olan ve Sağlık Yetersizliği Olan Çocuklar", *Özel Gerekli Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*, Editör: Ayşegül Ataman, (Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık, 2003), 385-387; Çiçek Kaya, "Ortopedik Özürlülerin Günlük Yaşam

engellerinin ortadan kaldırılması, engelliye diğer bireylerle eşit duruma getirecektir. Bu da ona sağlanacak ek ve küçük imkânlarla oluşabilecektir. Öyleyse yapılması gereken engelli bireylerin engellilik özelliklerine göre iletişimi sağlayacak ek tedbirlerin alınmasıdır.

İnsanların sorunlarının bazıları sorunları bilmemek veya bilgiye ulaşamamaktan, yani bilgi yetersizliğinden kaynaklanabilir. Bireyin karşılaşmış olduğu basit bir sorunun bile üstesinden gelmekte, normal veya teknik bilgiyi gerektiren hususlar olabilir. Sorunu çözmek veya problemlerin üstesinden gelmek için ihtiyaç duyulan bilginin elde edilmesi kolay ya da zor olabilir. Engelli bireyler bilginin elde edilmesi konusunda engelsiz bireylere nazaran daha çok sorunla karşılaşmaktadırlar. Engelli birey, engelleri aşarak sahip olacağı bilgiyle önündeki engelleri aşacak ve sorunlarını çözebilecektir. Ancak bazı engellerinden dolayı bilgiye ulaşma ve onu elde etmede zorlanabilirler. Bu dezavantajlı durumun ortadan kaldırılması ve bilgiye erişiminin sağlanması onun sorunlarla başa çıkmasını kolaylaştıracak¹ ve onu içe kapanıklıktan kurtarıp, kendi kendini rehabilite etme şansını verecektir.

Engelsiz bireylerin iletişimde kullandığı semboller, işaretler, aparatlar, jest ve mimikler, engelli bireylere göre de geliştirilmeli ve uyarlanmalıdır. Bu yapıldığı zaman zaten engelli birey engelli olmaktan çıkacaktır. Çünkü boyu kısa olan bir kişinin yüksekte olan bir tahtaya veya eğitim aracına erişememesi veya ondan istifade edememesi de bir engelliliktir. Dolayısıyla fizikî düzenlemelerin engelleri ortadan kaldırmadaki rolü unutulmamalıdır.²

Mesaj, iletişimin ana öğelerinden birisidir. Engelliler açısından baktığımızda mesaj daha da bir önem kazanmaktadır. Şöyle ki, engelliler engelliliğin verdiği dezavantaj nedeniyle gündelik ve sosyal hayatta birçok problemle karşılaşmaktadırlar. Onun için engellilerle iletişimde mesajın alıcıya ulaşabilmesi için mesajın içeriğinin engellileri rencide edecek, üzecek kavramlardan uzak, nazik ve seçici olması gerekir.

Engelli bireyin, engellilik durumlarını anlama ve anlamlandırmada, sorunlarla başa çıkmada dinin olumlu katkılarının olacağı muhakkaktır. Çünkü din bireye kendini, hayatı, çevreyi, dünyayı tanımayı, içinde bulunduğu şartlarda mutlu ve huzurlu olmayı öğretir.³ Bireyin yaşam

Aktivitelelerindeki Bağımsızlıkların Yaşam Kalitesine Etkisi", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Halk Sağlığı ABD, 2006), 63.

¹ Naci Kula, *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma*, (İstanbul: Dem yayınları, 2005), 59-63

² Özdemir, *Engelliler ve Din*, 39

³ Naci Kula, *Engelli Birey ve Ailelerin Psikososyal Sorunları ve Manevi Destek, Din Felsefe ve Bilim Işığında Engeli Olmak ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri*, (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012), 89-92.

felsefesinin oluşmasına katkıda bulunur. Böylece rehabilitasyon ağırlıklı din eğitimi verilen birey hayatı anlamlandırma ve yorumlamada pozitif bir bakış açısı geliştirir. Geliştirmiş olduğu bu bakış açısı onu toplumun hem sağlıklı hem de sorunlarıyla başa çıkan bir bireyi haline getirir.¹

Engellilerle olan iletişimde hem toplumun hem de engellilerin çift taraflı bilgilendirilmesi, iletişimi kolaylaştıran hususlar arasında yer alır. Çünkü iletişim iki yönlüdür. Toplum açısından engellilere yönelik olumlu bakış açısı geliştirilmeli, engelliliğin bir ceza olmadığı, Allah'ın adaletiyle çelişmediği, engellinin suçlu ve günahkâr olmadığı, toplumun diğer bireyleri gibi saygıya, sevgiye, arkadaşlığa, dostluğa ihtiyaç duyduğu bilinmelidir. Engelliler açısından ise sağlıklı bireylerin kendileri için olumlu düşüncelere sahip olduğu, onlara yardım ve desteğe hazır oldukları şuur ve bilinci yayılmalıdır.² Engellilerin eğitiminde, onlara verilecek her türlü destek ve sorunlarının çözümünde erişilebilirlik önemli bir aşamadır. Engellilerin erişilebilirlik sorunlarının çözümü birçok konunun çözümünü ve rehabilitasyonunu da kolaylaştıran unsurlardandır.³

Engellilerle iletişimde aile önemli bir paydaştır. Engellilerin iletişimde bazı problemler yaşaması, diğer bireylere nazaran bazı engellerle karşılaşması onlar açısından olumsuz bir durumdur. Bu sebeple toplum içinde birçok kişi engellilerle iletişim güçlüğü yaşamamak için onlarla iletişim kurmaktan uzaklaşmaktadır. Bunun neticesi doğal olarak onlarla iletişim kurmada en çok görev ailelerine düşmektedir. Aileler ise bu konuda zaman zaman yetersiz kalmaktadırlar.⁴ Sahip oldukları engelli bireyleri hayata hazırlama ve destek olmada ailelerinin bazı niteliklerinin olması gerekmektedir. Bu da işaret dili, braille alfabesini bilme gibi özelliklerdir. Sahip olunacak bu özellikler engellilerin hem genel eğitimleri, hem de mânevî eğitimleriyle ilgili sorunlarını aşmalarında onlara yardımcı olacaktır.

¹ Hasan Meydan, "Bireyin Manevi Potansiyel ve İhtiyaçlarını Dikkate Alan Bir Din Eğitimi Anlayışı Üzerine Değerlendirmeler", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik I*, Editörler: Ali Ayten-Mustafa Koç-Nuri Tınaz, (İstanbul Dem yayınları, 2016), 223-226; Erdoğan, Halide Nur Özüdoğru, "Engellilere Yönelik Din Eğitimi ve Öğretimi", *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu-II*, (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 257.

² Erdoğan, "Engellilere Yönelik Din Eğitimi ve Öğretimi", 258; Meydan, "Bireyin Manevi Potansiyel ve İhtiyaçlarını Dikkate Alan Bir Din Eğitimi Anlayışı Üzerine Değerlendirmeler", 229.

³ Şaban Öz, "Engelli" Din Eğitiminden "Özürsüz" Din Eğitimi Modelliğine: "Ötekileştirilen" Özürlülerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Hikmet Yurdu* 11, (Ocak-Haziran 2013/1), 84.

⁴ Mustafa Usta, Özel Eğitimi Gerektiren Birey, Aile ve Din Eğitimi, *Din Felsefe ve Bilim Işığında Engeli Olmak ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri*, (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012), 217; Adem Gülmek, "Özel Destek Din Hizmetleri Projesi Kapsamında İşitme Engelliler Din Eğitimi (Buca Örneği)", *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu-II*, (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 238,239.

Engellilerin mânevî rehabilitasyonunda ikna edici bir iletişim yolunun tercih edilmesi, amaca ulaşmada uygun bir yöntemdir. Çünkü engelliler zaman zaman olmasa da yaşadıkları dezavantajlı durum nedeniyle moral-motivasyon açısından karamsar, negatif düşünceler içerisinde olmaktadır. İşte onları içinde buldukları bu çıkmazdan kurtaracak olan, engelliye ikna edici bir mânevî rehabilitasyon hizmeti olacaktır.¹

Engeli olmayan bireylerin motivasyonu merak ve ilgi gibi dürtülerle sağlanabilirken, engelli bireylerin motivasyonu erişilebilirlik ve ulaşılabilirlik düzenlemelerinin yapılması, materyal ve kaynak imkânlarının geliştirilmesi, özel eğitim alanında yetişmiş eğitimcilerin olması ve kendileri ile iletişim kurabilecek bireylerle aynı ortamları paylaşabilmesi ile gerçekleşebilmektedir.²

Engellilerle iletişimi salt ahirete iman temelli referanslarla çözmek rehabilitasyon açısından yeterli olmamakta, dünyevî tarafına yönelik çözüm önerileri ve mutluluk yollarının da gösterilmesi gerekmektedir. Durumu kabullenme ve yaşam standartlarını artırma perspektifinden olursa elbette daha etkili olacaktır.³

Engelliye verilecek eğitimde engellinin hayal dünyası, duyguları, düşünceleri, tasavvurları, arzuları dikkate alınarak yapılan bir rehabilitasyon daha nitelikli olacaktır. Kur'an-ı Kerim'de bu duruma işaret edilmekte ve şöyle buyrulmaktadır: "De ki: Herkes kendi yapısına uygun işler görür. Rabbiniz en doğru yolda olanı daha iyi bilir."⁴ Yine Hz. Peygamber bir hadisinde "Bir topluluğa akıllarının kavrayamayacağı bir söz söylersen o söz onlardan bir kısmı için fitne olur."⁵ ve bir diğer hadisinde de "İnsanların anlayacakları şekilde konuşunuz. Yoksa Allah ve Resulünün yalanlamasını mı istiyorsunuz"⁶ buyurarak insanların anlama seviyeleri içinde buldukları dezavantajlı duruma göre konuşulmasını tavsiye etmektedir.

¹ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, 98,99; Naci Kula, Engelli Birey ve Ailelerin Psikososyal Sorunları ve Manevi Destek, *Din Felsefe ve Bilim Işığında Engeli Olmak ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri*, (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012), 92-105.

² Mustafa Başkonak, "Engelli Bireylerin Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik", *Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik Sempozyumu*, (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016), 310.

³ Muhammed Fatih Turanalp, "Almanya'daki "Bibelgarten Im Karton" Örneğinin Ortopedik Engellilerin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi ve "Kur'an Bahçesi" Uyarlaması" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri ABD Din Eğitimi Bilim Dalı, 2011), 73.

⁴ İsrâ 17/84

⁵ Ebû Dâvûd, Süleyman b. El-Eş'as, Sünenü Ebî Dâvûd, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), Sünnet, 3.

⁶ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, Sahîhü'l-Buhârî, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), İlim, 49.

Kur'an, insanların birbirlerine karşı olan ilişkilerinde ve birbirleriyle olan iletişimde görünüşlerine göre değil amellerine ve niyetlerine göre davranılması gerektiğini, İbn Ummu Mektum¹ olayıyla örneklendirerek hatırlatma yapmaktadır. Müslümanların, İbn Ummu Mektum olayından ders çıkarması gerektiği vurgulanmaktadır. Nitekim olay kısaca şöyle gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber bir gün Mekke'nin ileri gelenlerini İslam'a daveti esnasında yanına gelen İbn Ummu Mektum'la ilgilenmeyip, davetine devam etmiştir. Yani Hz. Peygamber görme engelli olan İbn Ummu Mektum'la iletişim kurmamıştır. Bu husus Kur'an'da "Kendine o âmâ geldi diye Peygamber yüzünü ekşitti ve öteye döndü. (Ey Muhammed!) Ne bilirsin, belki de o arınacak yahut örnek alacak da bu öğüt kendisine fayda verecek. Kendini muhtaç hissetmeyene gelince, sen, ona yöneliyorsun. (İstemiyorsa) onun arınmasından sana ne! Allah'a karşı derin bir saygıyla korku içinde koşarak sana geleni ise bırakıp, ona aldırılmıyorsun. Hayır böyle yapma! Çünkü bu (Kur'an) bir öğüttür. Dileyen ondan öğüt alır."² Şeklinde ifade edilmiştir. Bu Ayet-i Kerimeyle Kur'an, insanlarla iletişim kurmada görünüşlerinin değil, düşünce ve niyetlerinin asıl olması ve bireylerle olan iletişim, tutum ve davranışlarda herkesin önemsenmesi gerektiği konusunda uyarıda bulunmaktadır.³

Yine Hz. Peygamber, engelinden dolayı evinden dışarıya fazla çıkamayan ve kendisini evine davet eden âmâ sahabe İtbân b. Malik'in isteğini olumlu karşılamış ve onun davetine iştirak ederek evine kadar gitmiş, ikram ettiği yemeği yemiş, onunla sohbet etmiş ve ona yakın ilgi göstermiştir. Bu konuya örnek teşkil eden olayı İtbân b. Malik kaynaklarda "Kabilem olan Sâlim Oğullarına namaz kıldırırmaktaydım. Onlarla benim evim arasında bir vadi bulunmaktaydı. Seller geldiğinde onların mescidine geçmem zorlaşmaktaydı. Bir defasında Hz. Peygamber'e: "Ey Allah'ın Rasûlü! Bazen karanlık veya sel oluyor ve ben (iyi) göremeyen bir adamım. Evimin bir yerinde namaz kılsan da ben orayı mescid edinsem?" diye ricada bulundum, Hz. Peygamber de gelip gösterdiğim yerde iki rekat namaz kıldırıldı."⁴ Şeklinde anlatılmaktadır. Hz. Peygamber, İtbân b. Mâlik'e olan bu tutum ve davranışıyla öncelikle onu görme engelli olması sebebiyle

¹ Abdullah Aydın, "İbn Ummü Mektum", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 20 (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 434,435.

² Abese 80/1-12.

³ Mithat Eser, *Engelli Sahabiler*, (İstanbul: Nesil yayınları, 2014). 126

⁴ Buhari, Ezan, 40. I-163, Teheccüd 36, II, 55-6; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 44, V. 449-450; Malik, *Muvatta*, Kasru's-Salat, 86, s.173.

dışlamamış ve onunla iletişim kurmuştur. Onu muhatap alarak konuşmuş ve ibadet etmede ona kolaylık sağlamıştır. Hz. Peygamber'in, İtbân b. Malik'e olan bu yaklaşımı rehabilite ve sağlıklı iletişim kurma açısından örnek olarak gösterilebilecek bir olaydır. Zaman zaman insanlar engeli nedeniyle toplumun kendilerine değer vermediği, dışlandığı psikolojisine kapılabilirler. Bu da onların hayattan küsmelerine, bazı olumsuz tutum ve davranış içerisine girmelerine sebep olabilir. Ancak İslam dininin böyle bir yaklaşımı onaylamadığı Hz. Peygamber örneğinde görülmektedir. Hz. Peygamber engelinden dolayı kimseye karşı iletişimi kesme gibi bir tutum ve davranış içerisinde olmamıştır. Bilakis engellilere değer vermiş, engelliye engelinden dolayı ayrımcılık yapmamıştır.¹ Bizatihi engellilerle sürekli iletişim kurmuş ve sahabelerden de bu hassasiyeti göstermelerini istemiştir. Engellilerin sürekli muhtaçlık durumundan kurtulmaları için çaba sarfetmiştir.² Nitekim Hz. Peygamber'in hayatında engellilere değer verme, onlara yeteneklerine göre rol verme, iltifatta bulunma, insanları empati yapmaya sevk etme, ihtiyaçlarını karşılama, onların karşılaştıkları engelleri ortadan kaldırma gibi çok sayıda örnek bulunmaktadır.³

Engel Gruplarına Göre İletişim Engelleri

Engellilerle iletişim engellilik tür ve özelliklerine göre farklılıklar gösterebilmektedir. İşitme engellilerle iletişimde görsellik, jest ve mimikler ön plandadır. Görme engellilerle iletişimde ses ve şekillerle iletişim daha kolaydır. Ortopedik engelliler de ise fiziki mekânlarda yapılacak düzenlemeler iletişimi mümkün kılan imkanlar arasında yer almaktadır. İşte bu başlı altında engellilerin tür ve özelliklerine göre iletişim engelleri üzerinde durulacaktır.

Görme Engelliler; görme engellilerin karşılaştıkları iletişim engelleri görme keskinliği veya görme açısına göre değişmektedir. Görme engelliler *tamamen görmeyen(körler), az gören ve görme yetersizliği olanlar* olmak üzere üç grupta değerlendirilmektedir.⁴ Görme engelliler iletişim açısından

¹ Eser, *Engelli Sahabiler*, 121-162

² İbrahim Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, (Ankara: DİB yayınları, 2011), 359.

³ İbn Hanbel, I, 217;309; İbn Hanbel, V, 258-259; Cuma Karan, Hz. Peygamber'in Engellilerle İletişimi, *I. Uluslararası Engellilik ve Din Sempozyumu*, (İstanbul: Bağcılar Belediyesi yayınları, 2016), 429-438

⁴ Aral-Gürsoy, *Özel Eğitimi Gerektiren Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*, 182; Mehmet Özyürek, "Görme Özürlüler", *Öğretmenlik Programları için Özel Eğitim*, Editör: Necate Baykoç, (Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık, 2010), 21, 24; Necati Baykoç-Sümer Atilla Dönmez-Uyaroğlu, Bahar, "Görme Engelli Çocuklar ve Eğitimleri", *Öğretmenlik Programları için Özel*

sesleri duyabilmektedirler. Dolayısıyla sözlü iletişim kurabilme becerilerine yani iletişimin önemli unsurlarından dil ve konuşma becerilerine sahiptirler. Ancak görme engeli nedeniyle renkler, fizikî cisimler, semboller ve işaretlerin neyi temsil ettiği konusunda herhangi bir fikir sahibi değildirler. Bu sebeple birçok konunun anlatılması ve anlaşılmasında kullanılan semboller, şekiller, renkler vb teknikler ve yöntemler birinci grubu teşkil edenler yani tamamen görmeyen bireyler açısından bir anlam ifade etmemektedir. Yine ikinci grup olan az görenler açısından ise birinci grup kadar olmasa da bazı dezavantajlar söz konusudur. Tamamen görmeyen ve az gören engelli bireyler yoksun kaldıkları görsel alanlardan sayılan semboller veya işaretler yoluyla kuracakları iletişim eksikliklerini diğer alanlarla telafi etmeye çalışacaklardır.¹ Günümüz şartlarında görme engelliler için yeterli miktarda sesli materyalin geliştirilemediğini müşahade etmekteyiz.² Elbette asıl hayat, kalıcı ahiret hayatıdır. Fakat kişiyi yaşadığı dünyada mutlu edecek ve teselli verecek, dünyaya bağlayacak, yaşama sarılmasını sağlayacak bir yönünün, bir gerekçesinin, amacının, hedefinin olması da gerekmektedir.

Engellilerle sağlıklı bir iletişimin gerçekleşmesi onlara sorunlarını ve yaşadıkları olumsuzlukları dile getirme imkânı verecektir. İletişimdeki sorunların ve olumsuzlukların tespiti, engellinin engeli aşmasında önemli bir adımdır. Sorunların tespiti ve buna yönelik çözüm önerileri geliştirilmesiyle hem sorunları ortadan kalkacak hem de rehabilitasyon gerçekleşmiş olacaktır. Engelli bireyleri sorunları ve olumsuzluklarıyla baş başa bırakma onları psikolojik olarak olumsuz etkileyecektir. İletişim engellerinin ortadan kaldırılması sonucu açılacak imkânlarla engellilerin yaşadığı sorunlar minimize edilmiş olacaktır.

Engellilere yönelik mekânsal düzenlemeler sadece ibadet mekânları için değil, din eğitimi hizmetleri verilen İHL, Kur'an kursu, camiler vb kurum ve kuruluşlar için de olmalıdır.

Cami, mescit, Kur'an kursu, okul, kütüphane gibi ibadet mekânları veya eğitim-öğretim yerlerine ulaşım, özellikle görme ve ortopedik engelliler için önemlidir. Çünkü rehabilitasyon özelliği olan eğitim-öğretim ancak engellilerin önündeki eğitim engelinin ortadan kaldırılmasıyla

Eğitim, Editör: Necati Baykoç, (Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık, 2010), 112; Tuncer, Tuba, "Görme Yetersizliği Olan Çocuklar", *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*, Editör: Ayşegül Ataman, (Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık, 2003), 291.

¹ Aral-Gürsoy, *Özel Eğitimi Gerektiren Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*, 297,298; Özyürek, "Görme Özürlüler", 24;

² Yusuf Levent Şahin, "Görme Engelli Öğrencilerin Eğitiminde Kullanılabilecek Bir Ses İle Görme Sisteminin Oluşturulması", (Doktora Tezi, Anadolu Üniv, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir 2011), 145.

gerçekleşecektir. Yine görme engelliler için yol gösterici işaret levhalarının olması ve onlara göre materyalin hazırlanması da görme engellilerin eğitimi ve daha sonrasındaki rehabilitasyonları açısından önemlidir. Bilginin, eğitim-öğretim rehabilitasyonunu artıran hususlardan biri olduğu unutulmamalıdır.

Kısacası görme engelli bireyle kurulan iletişim ona yönelik olmalıdır. Bu şekilde gerçekleşmeyen iletişimde mesaj alıcıya ulaşsa bile onda olumlu yankı bulmayacaktır. Her ne kadar görme engellilerle iletişimde beden dili önemsiz gibi görünse de sesin gelme yönü onlar için oldukça önemlidir.¹

İşitme Engelliler; işitme engelliler iletişimin temel unsurlarından olan görsel yolla bilgi edinme imkânlarına sahip olmaları nedeniyle semboller, işaretler, jest ve mimikler yoluyla öğrenme imkânlarına sahiptirler. Ancak yine de iletişimde en önemli unsurlardan biri olan dil anlatımı ve işitme becerilerinden yoksundurlar.²

İşitme engelli bireylere bir konunun anlatımında iletişimin sağlanamaması ve kavramın anlaşılmasında durumunda yazılı iletişim yolları denenmelidir. İşitme engellilere verilecek olan din eğitimi hizmetlerinde destek, ilgi, alâka, samimiyet ve profesyonellik, hizmette verimliliği artıracak ve eğitim engelini ortadan kaldıracak birincil temel niteliklerdendir.³

İşitme engellilerin yazılı metni okuyarak iletişim kurabilmeleri mümkündür. Ancak onlara verilecek olan yazılı mesajın kısa olması yani üç dört kelimelik kısa cümlelerden oluşması tavsiye edilmektedir. Çünkü işitme engelli bireyler uzun cümleleri anlamada, algılamada ve cümleyle ilgili yorumda bulunmada güçlükler yaşamaktadırlar.⁴

Bir diğer husus işitme engellilerle ilgili yazılı ve görsel materyalin TİD (Türk İşaret Dili) ve TİDDK (Türk İşaret Dili Dinî Kavramlar) sözlüğüne uygun olması gerekmektedir. İletilecek olan mesajın TİD ve TİDDK'ya uygun olması, mesajın işitme engelli bireye ulaşmasını, muhatabın onu anlaması, algılaması ve geri dönüt vermesini sağlayacaktır.

Diğer taraftan işitme engellilerle iletişim dilinde işaret dilini kullanmadan geleneksel olarak öğrenilen işaret dili, dar kalıplar içerisinde

¹ Halûk Yüksel, "Konuşma ve Dinleme", *Etkili İletişim*, Editör:Uğur Demiralay, (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014), 136-182.

² Mustafa Başkonak, "Türkiye'deki Lise Mezunu İşitme Engellilerin Din Eğitiminde Karşılaştıkları Güçlüklerin Öğrenci ve Eğitimci Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi", (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniv, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Dilimleri ABD Din Eğitimi Bilim Dalı, Konya 2016), 173.

³ Gülmek, "Özel Destek Din Hizmetleri Projesi Kapsamında İşitme Engelliler Din Eğitimi (Buca Örneği)", 238,239.

⁴ Yüksel, "Konuşma ve Dinleme", 136-182; Aral-Gürsoy, *Özel Eğitimi Gerektiren Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*, 110-125.

ancak günlük ihtiyaçları karşılayabilecek düzeydedir. Engellilerin daha kapsamlı eğitimi ve din eğitimi için yeterli değildir. Ancak son yıllarda özellikle DİB'nin konuyla ilgili yapmış olduğu çalışmalar ve geliştirilen TİDDK sözlüğünün bu alanda önemli bir boşluğu dolduracağı ve alana katkı yapacağı muhakkaktır.¹

Bir diğer husus, işitme engelli bireyle konuşurken göz hizası ve göz teması mesafesinin korunmasıdır. Dudak okumanın tam olarak gerçekleşebilmesi için dudakların kapalı durumda değil işitme engelli bireyin görebileceği şekilde olması gerekmektedir. Zira muhatabın durumuna göre konuşma ve hitap oldukça önemlidir. Nitekim Hz. Aişe'den rivayet edilen bir hadiste şöyle ifade edilmektedir. "Bir gün Peygamberle görüşmek için bir adam geldi ve yanına girmek için izin istedi. Hz. Peygamber gelen bu şahsi görüp, sesini duyunca: 'İzin verin girsin. O kabilesinin en kötü insanıdır' dedi. Adam içeriye girince Resulullah onu iyi karşılayıp güler yüz gösterdi ve onunla dostça konuşmaya başladı. Ben, aralarında eskiden beri samimiyet bulunduğunu sandım ve adam gittikten sonra: 'Ey Allah'ın Elçisi! Adam kapıya geldiği zaman şöyle şöyle demiştin, içeri girince de güzel güzel sohbet ettin, bu neden böyle' dedim. Hz. Peygamber bana 'Ey Aişe! Benim kaba davrandığımı hiç gördün mü? Kıyamet günü, Allah katında insanların en kötüsü, şer ve belasından korkarak, insanların kaçtığı kimsedir.'² İlgili örnekte Hz. Peygamber'in, kişinin durumuna göre bir davranış sergilediğini, muhatabın anlama kapasitesi, bilgi ve kültür seviyesi gibi hususlara dikkat ettiğini görmekteyiz.

Engellilerle iletişim kurmada anlatabilme ve anlayabilme açısından muhatabın bilgi, kültür, dil gelişim özellikleri gibi özellikleri dikkate alınarak iletişim kurulmaya çalışılmalıdır. Onun için konuşurken tane tane ve yavaş konuşulması iletişim açısından önemlidir. Mümkünse jest ve mimikler maksimum aktif olmalıdır. İşitme engellilerle iletişimde görsel ve fiziksel destek yanında doğru iletişimin gerçekleşmesi için belki de en önemli şey bireye karşı sabırlı ve anlayışlı olunmasıdır. Amaç, belirli süreler içinde çok konuyu anlatmak değil, anlaşıldıkça bir başka konuya geçmektir.³

İşitme engellilerle sağlıklı bir iletişim kurulabilmesi için 4 aşama önemlidir: Bunlar dudaktan anlama, konuşma, işitme ve ses eğitimidir. Bu aşamaların hem eğitici hem de eğitilen tarafından iyi bilinmesi gerekir. Bu

¹ Mustafa Başkonak, "İşaret Diliyle Din Eğitimi Çalışmaları: Türk İşaret Dili Dini Kavramlar Sözlüğü", *Engelsiz Bilişim 2013 Sempozyumu*, (İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları, 2014), 140-141.

² Buhari, "Edeb", 38.

³ Başkonak, "Türkiye'deki Lise Mezunu İşitme Engellilerin Din Eğitiminde Karşılaştıkları Güçlüklerin Öğrenci ve Eğitimci Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi", 171-175.

dört aşama engellilerin ve onlarla iletişim kurmak isteyenlerin sahip olması gereken öncelikli vasıf ve eğitimleri arasında yer almaktadır.¹

Ortopedik Engelliler; Ortopedik engelliler diğer engelli gruplardan farklı olarak sözlü iletişim, sembol ve işaretler konusunda bir sorun yaşamamaktadırlar ve görme ve işitme engellilere nazaran bazı avantajlara sahiptirler. Ortopedik engelliler açısından en önemli iletişim engeli olarak eğitim mekânlarına ulaşamama, eğitim öğretim mekânlarındaki imar düzensizlikleri ve öğrenmeyi sağlamada kullanılan iletişim teknolojilerini tam ve verimli olarak kullanamamaları görülmektedir. Yine ortopedik engellilerdeki kas ve sinir sistemiyle ilgili yaşanan anormallikler ve yetersizlikler, iletişimin önündeki önemli engellerdendir.²

Yine aynı şekilde ortopedik engellilerin yaşadığı problemler nedeniyle psiko-motor, zihinsel, dil ve sosyal gelişimindeki fizyolojik durumlar, iletişim açısından engel oluşturmaktadır.³ Bedensel engellilerin yaşamış oldukları en önemli güçlükler ilk olarak içinde buldukları durumu kabullenme, diğeri ise toplumun onları kabul ederek, onları dışlamamasıdır.⁴

Ortopedik engellilerin dışa bağımlı olmaları diğer engel gruplarından farklı olarak zaman zaman daha fazla maddî ve psikolojik sorunlar yaşamasına neden olmaktadır. Onlara sağlanacak iyi bir iletişim imkânıyla elde edebilecekleri bilgiler sayesinde hem çevreleriyle sağlıklı iletişim kurabilecekler hem de dinî başa çıkma etkinlikleriyle sorunlarını aşabilme durumuna gelebileceklerdir.⁵

Ortopedik engellilerin eğitimde ve ulaşılabilirlikte karşılaştıkları en önemli engel fizikî ve mimari düzenlemelerden kaynaklı engellerdir. Bu engeller ortopedik engeli bireyi, eğitim, sosyalleşme, kültürleşme gibi birçok imkândan yoksun bırakmaktadır. Hâlbuki bu alanda engelliye sağlanacak

¹ Neslihan Şahin, “Engellilere Yönelik Eğitim Yapılarının Tasarım Prensipleri ve Örnekler Üzerinde İncelenmesi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniv, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Programı, İstanbul 2012), 25.

² Gönül Kobal, “Ortopedik Yetersizlikten Etkilenmiş Olan ve Sağlık Yetersizliği Olan Çocuklar”, 362, 385-387; Aral-Gürsoy, *Özel Eğitimi Gerektiren Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*, 168; Kaya, “Ortopedik Özürlülerin Günlük Yaşam Aktivitelerindeki Bağımsızlıkların Yaşam Kalitesine Etkisi”, 63.

³ Kobal, “Ortopedik Yetersizlikten Etkilenmiş Olan ve Sağlık Yetersizliği Olan Çocuklar”, 380; Mehmet Özyürek, “Bedensel Yetersizliği ve Süreğen Hastalığı Olan Çocuklar”, *Öğretmenlik Programları için Özel Eğitim*, Editör: Necate Baykoç, (Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık, 2010), 117-121.

⁴ Turanalp, “Almanya’daki “Bibelgarten Im Karton” Örneğinin Ortopedik Engellilerin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi ve “Kur’an Bahçesi” Uyarlaması”, 15.

⁵ Kula, *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma*, s.246.

imkânlar, onları engelli olmaktan çıkaracaktır.¹ Bu cihetle ortopedik engelliler için en önemli rehabilite aracı veya rehabiliteyi kolaylaştırıcı unsur, ibadet ve eğitim mekânlarının ortopedik engellilere göre dizayn edilmesidir.

Diğer taraftan özellikle tekerlekli sandalye kullanan engellilerle iletişim esnasında onunla aynı hızda olmaya dikkat edilmelidir. Bunun için de iletişim kuracak olan kaynak kişinin konumu en azından engelinin göz hizasında olmalıdır.²

Ortopedik engelliler için bir diğer önemli husus, özellikle hayatının sonuna kadar muhtemelen böyle yaşayacakları ve bu haliyle, olaylara ve sorunlara çözüm bulabilecekleri veya bulamayacakları mantalitesinin kavratılmasıdır. Dolayısıyla hangi ibadetleri yapıp yapmayacakları, hangi ibadetlerde ruhsatla amel edip etmeyecekleri gibi hususlarda bilgilendirilmeleri gerekmektedir.

Diğer Engel Grupları:

Zihinsel engelliler ve süregelen hastalığı olan bireyleri, bu kategoride değerlendirmek mümkündür.

Zihinsel engellilerle olan iletişimde basit ve somut iletişim dilini kullanmak, anlamayı kolaylaştırıcı unsurlar olarak değerlendirilebilecektir. Burada özellikle dikkat edilmesi gereken bir husus vardır: O da zihinsel engelli birey için yapılan tanımlamada geçen eğitilebilir, öğretilebilir, bağımlı ve tam bağımlı olma durumuna göre bir eğitim verilmesi gerektiği hususudur.

Zihinsel engelli bireylerle iletişim kurarken onlarla yavaş, sakin, basit ve somut ifadelerle konuşmaya dikkat edilmeli, bir hususun anlatımında çok örnek kullanılmalıdır. Örnekler basit olmalı ve anlatımda tekrara başvurarak zihinsel engelli bireyin anlaması sağlanmalıdır.

Zihinsel engelli bireylerin bir konuyu kavramaları diğer bireylerde olduğu gibi hızlı gerçekleşmeyecektir. Onun için zihinsel engelli bireylerle

¹ Zehra Eyüboğlu, "Kentsel Mekanların Bedensel Engelliler Tarafından Kullanılması", (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimler Enst., İstanbul 2008), 142; Özlem Yüce Eşkil, "Engelliler İçin Dış Mekan Tasarım Özellikleri Bağlamında Ankara Kent Parklarının İrdelenmesi", (Yüksek Lisans Tezi Bartın Üniv., Fen Bilimleri Enstitüsü Peyzaj Mimarlığı ABD, Bartın 2011), 290-300.

² Musayev, *Engelli Bireylerin Din ve Değerler Eğitimi*, 61,62; Bu durumu teyiden bir engelliyle yapmış olduğumuz sohbette bu durumu şu şekilde dile getirmiştir: "Karşımdaki şahıs bana tepeden bakarak bazı şeyler anlatıyor. Ben ne diye onu dinleyeceğim ki. Önce bana saygı duymalı, onun saygısı yok. Çünkü beni aşağılıyor. Bana saygısı olmayan kim olursa olsun onu dinlemem."

iletişim kurmada aceleci olunmamalı ve iletişime anında cevap vermesi yerine beklenmesi tercih edilmelidir.

Özellikle zihinsel engelliler açısından baktığımızda öne çıkan ilk husus onların toplumda bir yer edinmeleri, ikinci husus ise kimseye muhtaç olmadan yaşamlarını sürdürebilmeleridir.

Sonuç

Dünyaya her şeyi öğrenmeye muhtaç olarak gelen insan, gelişim özelliklerine uygun olarak bilmediklerini yavaş yavaş öğrenir. Bu öğrenmeler için fizikî mekânlar yapılmakta, materyaller hazırlanmakta, öğrenme ile ilgili yöntem ve teknikler geliştirilmektedir. Öğreten ile öğrenen arasında iletişimin kurulması için sözel ve görsel olarak anlaşabilmek için objeler, simgeler geliştirilmektedir.

Öğrenme ve iletişimin gerçekleşmesi için geliştirilen bütün çaba ve yöntemler elbette ki bir ekonomik maliyeti de beraberinde getirecektir. Yapılan iş ve ortaya konan üründen ne kadar çok insan yararlanıyorsa o ürünün ekonomik olarak maliyeti kolaylaşırken, az sayıda insan için üretilen ürün de ise maliyet yükselmektedir. İşte bugün engellilerin önündeki bazı engellerin ortadan kaldırılması, onların da engelsiz bireylerin sahip olduğu imkânlarla sahip olmalarını sağlayacaktır. Nasıl ki kısa boylu birisi için yüksekteki bir cisme ulaşamaması bir tür engellilik ise işitme engelli bir birey için sesi duyamamak, görme engelli bir birey için bir cismi görememek, ortopedik engelli bir birey için de merdivenden çıkamamak benzer durumları ifade etmektedir.

Engelsiz bireylerde olduğu gibi engelli bireylerin de hayatın akışı içerisinde pek çok şeye ihtiyaçları vardır. Engellilerin eğitimi ve içinde buldukları engelden dolayı yaşadıkları ve yaşanması muhtemel sorunlardan kurtulabilmeleri için eğitim ve rehabilitasyonun sağlayacağı katkılar vardır. Bunun yanı sıra yaratılışı gereği insanda bulunan inanma duygusu ve bu duygunun sağlayacağı mânevî desteğin de katkısı mutlaka olacaktır. Ancak din öğretiminin sağlayacağı mânevî rehabilitasyon imkanlarından ve soyut ve somut kavramların öğretimi, anlaşılması, onun sunacağı mânevî rehabilitasyondan yararlanılabilmesi için öncelikle sağlıklı bir iletişimin gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu iletişimin gerçekleşmesi ise engelsiz bireylere nazaran bazı desteği, ekstra teknolojiyi ve maliyeti gerektirmektedir. Bunun sağlanması da ancak bireyin merkeze alındığı, insan odaklı, kâr amacı gütmeyen bir eğitim sistemiyle gerçekleşebilir.

Engellilerin tamamına verilecek olan eğitim ve din eğitimi, erken yaşlarda olmalıdır. Çünkü bazı engel gruplarında ileriki yaşlarda verilecek eğitim yeteri kadar eğitici ve rehabilite etme özelliği göstermeyecektir.

Genel olarak çocukluk yaşında emsalleri için hangi eğitim veriliyorsa, engelli için de gelişim dönemi ve yaş özellikleri dikkate alınarak aynı eğitim verilmelidir. Bu da ancak ona ulaşmak ve eğitim engellerini ortadan kaldırmakla mümkündür.

Hz. Peygamber'in sahabeyle olan sohbetinde bazen bir hususu birkaç defa tekrarlaması ve Kur'an-ı Kerim'de Hz. Musa'ya hitaben Firavun'a yumuşak bir hitapta bulunulmasının hatırlatılmasıyla herkese, anlayacağı ve usulüne uygun şekilde hitap edildiği zaman iletişimin gerçekleşeceği ve varılmak istenen hedefe ulaşmayı kolaylaştıracağı vurgulanmaktadır.

Engelli bireyin, engel türünün ve özelliklerinin bilinmesi, her açıdan olduğu gibi mânevî rehabilitasyon açısından da önemlidir. Çünkü onlara çeşitli imkânları sunabilmek ancak onları tanımakla mümkün olacaktır. Bu özelliklere göre sunulacak imkânlar da engelliler açısından engelliliği ortadan kaldıracak bir durumu doğuracaktır. Böyle bir durum da herkesin eğitimden, rehabilitasyondan ve mânevî rehabilitasyondan istediği kadar yararlanma durumunu ortaya çıkaracaktır.

Öneriler

1. Engellilerin manevî rehabilitelerinde eğitim önemli bir destek unsurudur. Dinî yayın ve materyaller engel tür ve özelliklerine göre hazırlanmalıdır. Örneğin görme engellilere yönelik sesli ve Braille basılı materyaller, işitme engellilere yönelik de işaret diliyle materyaller hazırlanmalıdır.
2. Din eğitimi veren kurumlar olan İlahiyat/İslamî İlimler Fakültelerinde engellilerle iletişim kurmada ve eğitim vermede bilinmesi gereken Braille alfabesi ve işaret diliyle ilgili bilgi ve becerilerin en azından seçmeli dersler yoluyla öğrenilmesine imkân sağlanmalıdır.
3. Engellilere bilgiyi ulaştırmada karşılaşılan iletişim sorunlarını aşmak için DİB ve İlahiyat/İslamî İlimler Fakültelerinde araştırmalar yapılarak çözüm önerileri ortaya konulmalıdır.
4. İslam literatüründe engellilerin çoğu kez mükellefiyetlerden muaf tutulmasının önemi ön plana çıkarılmış, rehabilitasyon ve engelleri ortadan kaldırma düşüncesi ise daha yeni tartışılmaya başlanmıştır. Bu düşünceden hareketle engellilerin rehabilitelerinin muafiyetle değil, iletişim ve bu iletişim sonucu elde edilecek bilgiyle sağlanabileceği düşüncesinin toplumda yerleşmesine yönelik vaaz ve konferans gibi eğitim etkinlikleri yapılmalıdır.

Kaynakça

- Akdemir, Nuran ve Akkuş, Yeliz. "Rehabilitasyon ve Hemşirelik". *Hacettepe Üniv Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi*, (2006): 82 - 91.
- Aral, Neriman-Gürsoy, Figen. *Özel Eğitimi Gerektiren Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*. İstanbul: Morpa Yayınları, 2007.
- Aydınlı, Abdullah. "İbn Ummü Mektum". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 20: 434,435. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bahçekapılı, Mehmet. "Bio-Psiko-Sosyal Açıdan Dinin Ruh Sağlığı ve Engellilik Üzerine Etkisi". *Din Felsefe ve Bilim Işığında Engeli Olmak ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri*, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2012. 239-258.
- Başkonak, Mustafa. "Türkiye'deki Lise Mezunu İşitme Engellilerin Din Eğitiminde Karşılaştıkları Güçlüklerin Öğrenci ve Eğitimci Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi". Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniv, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Dilimleri Din Eğitimi Bilim Dalı, Konya 2016.
- _____, "Engelli Bireylerin Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik". *Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik Sempozyumu*, Editör: Mehmet Bahçekapılı vd. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016.
- _____, "İşaret Diliyle Din Eğitimi Çalışmaları: Türk İşaret Dili Dini Kavramlar Sözlüğü". *Engelsiz Bilişim 2013 Sempozyumu*, Editör: Hasan Tınmaz. İstanbul: Gelişim Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Baykoç, Necati Dönmez Uyaroğlu, Atilla, Bahar, Sümer. "Görme Engelli Çocuklar ve Eğitimleri", *Öğretmenlik Programları için Özel Eğitim*, Editör: Necati Baykoç. Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık, 2010.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Buhârî. *Sahîh-i Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cebeci, Suat. *Dini Danışma ve Rehberlik*. Ankara: DİB Yayınları, 2012.
- Çağlar, Selda. "Uluslararası Hukuk ve Türk Hukuk Sisteminde Engellilerin Eğitim Hakkı ve Devlet Yükümlülükleri". Doktora Tezi, Marmara Üniv Sosyal Bilimler Enst, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul, 2009.
- Çakın, Kamil. "İtbân b. Mâlik". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 33: 454. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çıkılı, Yahya. "Özel Eğitime Muhtaç Çocukların Türk Milli Eğitim Sistemi İçerisindeki Yeri ve Önemi". Yüksek Lisans Tezi Atatürk Üniv, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitimi Programları ve Öğretimi ABD, Erzurum, 1996.
- Çitil, Mahmut. "Cumhuriyetin İlanından Günümüze Kadar Türkiye'de Özel Eğitim(1923 – 2007)". Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Programları Ve Öğretimi Ana Bilim Dalı Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri Bilim Dalı, Ankara, 2009.
- Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvûd*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Erdoğan, Halide Nur Özüdoğru. "Engellilere Yönelik Din Eğitimi ve Öğretimi". *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu-II*. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Ergin, Tamer. "Eğitsel Rehberlik". *Rehberlik*, Editörler: Esra İşmen Gazioğlu-Şengül Mertol İlgar, 76-106. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016
- Eser, Mithat. *Engelli Sahabiler*. İstanbul: Nesil yayınları, 2014.
- Eroğlu, Erhan. "Eğitim Ortamlarında Etkili İletişim ve Boyutları". *Etkili İletişim*, Editör: Uğur Demiralay, 224-240. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014.

- Eşkil, Özlem Yüce. "Engelliler İçin Dış Mekan Tasarım Özellikleri Bağlamında Ankara Kent Parklarının İrdelenmesi". Yüksek Lisans Tezi Bartın Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Peyzaj Mimarlığı ABD, Bartın, 2011.
- Eyüboğlu, Zehra. "Kentsel Mekanların Bedensel Engelliler Tarafından Kullanılması". Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimler Enst., İstanbul, 2008.
- Gökdağ, Dursun. "Etkili İletişim". *Etkili İletişim*, Editör: Uğur Demiralay. 76-103. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014.
- _____, "Etkili İletişimin Engelleri". *Etkili İletişim*, Editör: Uğur Demiralay. 110-127. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014.
- Gülmek, Adem. "Özel Destek Din Hizmetleri Projesi Kapsamında İşitme Engelliler Din Eğitimi (Buca Örneği)". *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu-II*. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem. *İnsan ve İnsanlar*. İstanbul: Evrim Basım Yayım ve Dağıtım, 1988.
- Karan, Cum. "Hz Peygamber'in Engellilerle İletişimi". *I. Uluslararası Engellilik ve Din Sempozyumu*, İstanbul: Bağcılar Belediyesi yayınları, 2016. 421-440.
- Kaya, Çiçek. "Ortopedik Özürlülerin Günlük Yaşam Aktivitelerindeki Bağımsızlıkların Yaşam Kalitesine Etkisi". Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniv., Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Halk Sağlığı ABD, İstanbul 2006.
- Kılınçer, Hatice. "Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (MDR) Üzerine: Psikoloji, İlahiyat ve Tıp Alanlarında Maneviyat ve MDR Algısı, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Teori ve Uygulama Alanları*". Editör: Ali Ayten, 19-60. İstanbul: Dem yayınları, 2017.
- Kula, Naci. "Bedeni Özürlü Gençlerin Din Eğitiminde Dikkat Edilmesi Gereken Psikolojik Hususlar". *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, Yay Haz:İsmail Kurt-Seyid Ali Tüz, 179-202. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- _____, Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma. İstanbul: Dem yayınları, 2005.
- _____, Engeli Çocuğa Sahip Ailelere Yönelik Manevi Destek Eğitimi, *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*, Editör: Nurullah Altaş-Mustafa Köylü, 268-297. Ankara: Gündüz Eğitim yayıncılık, 2012.
- Kobal, Gönül. "Ortopedik Yetersizlikten Etkilenmiş Olan ve Sağlık Yetersizliği Olan Çocuklar". *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*, Editör: Ayşegül Ataman, Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık, 2003.
- Koç, Ahmet. *Din Eğitiminde Etkili İletişim*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Mâlik b. Enes. *el Muvatta'*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992
- Musayev, İslam. *Engelli Bireylerin Din ve Değerler Eğitimi*. İstanbul: C Planı Yayınları, 2016.
- Morgan, Clifford T.. *Psikolojiye Giriş*. Yayın sorumlusu: Sibel Karakaş, İstanbul. Hacettepe Üniv Psikoloji Bölümü yayınları, 1991.
- Öz, Şaban. " "Engelli" Din Eğitiminden "Özürsüz" Din Eğitimi Modelliğine: "Ötekileştirilen" Özürlülerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri". *Hikmet Yurdu*, Yıl: 6, C: 6, Sayı: 11, (Ocak-Haziran 2013/1). 75-89.
- Özdemir, Saadetin. *Engelliler ve Din*. İstanbul: C Planı Yayınları, 2016.

- Özyürek, Mehmet. "Bedensel Yetersizliği ve Süreğen Hastalığı Olan Çocuklar". *Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar "Özel Eğitime Giriş"*, Editör: Yahya Özsoy-Murat Özyürek-Süleyman Eripek. Ankara: Karatepe Yayınları, 2002.
- _____, "Görme Özürlüler", *Öğretmenlik Programları için Özel Eğitim*, Editör: Necati Baykoç. Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık, 2010.
- SHÇEK Kanunu, 2828 sayılı SHÇEK Kanununun m.3 c, 30.05.1997 tarih ve 572 sayılı KHK'nin 5. maddesiyle yapılan değişiklik
- Sarıçam, İbrahim. *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: DİB yayınları, 2011.
- Şahin, Neslihan. "Engellilere Yönelik Eğitim Yapılarının Tasarım Prensipleri ve Örnekler Üzerinde İncelenmesi". Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniv, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Programı, İstanbul, 2012.
- Şahin, Yusuf Levent. "Görme Engelli Öğrencilerin Eğitiminde Kullanılabilecek Bir Ses İle Görme Sisteminin Oluşturulması". Doktora Tezi Anadolu Üniv, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir, 2011.
- Tezcan, Münir. "Kur'an'ın Bedensel Engellilere Yaklaşımı". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:10, (Kahramanmaraş 2007). 137-186.
- Tuncer, Tuba. "Görme Yetersizliği Olan Çocuklar". *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*, Editör: Ayşegül Ataman. Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık, 2003.
- Turanalp, Muhammed Fatih. "Almanya'daki "Bibelgarten İm Karton" Örneğinin Ortopedik Engellilerin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi ve "Kur'an Bahçesi" Uyarlaması". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Konya, 2011.
- Ulutaşdemir, Nilgün. "Engelli Çocukların Eğitimi". *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 2/5 (Elazığ 2007). 120-129.
- Usta, Mustafa. "Özel Eğitimi Gerektiren Birey, Aile ve Din Eğitimi". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 6, (2010), 88-94.
- _____, "Özel Eğitimi Gerektiren Birey, Aile ve Din Eğitimi". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 6, (2010), 88-94. *Özel Eğitimi Gerektiren Birey, Aile ve Din Eğitimi, Din Felsefe ve Bilim Işığında Engeli Olmak ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012. 197-224.
- Uzuntaş, Aysel. "Etkili İletişim: Anlatabilmek ve Anlayabilmek". *Kastamonu Eğitim Dergisi* 11-13, sy.25, (2013): 11-30.
- Yüksel, Halûk. "Konuşma ve Dinleme". *Etkili İletişim*, Editör: Uğur Demiralay. 134-183. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014.